

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Затверджую:
Завідувач кафедри СіГД,
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

17 червня 2019 року.

СОЦІОЛОГІЯ

ТЕМА № 2: «СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА».

План.

- 2.1 Сутність поняття суспільство.
- 2.2 Типологія суспільств.
- 2.3 Соціальна структура суспільства.
- 2.4 Соціальна стратифікація. Поняття “мобільність” та “маргінальність”.

Час проведення: 2 учбові години.

Харків 2019

2.1 Сутність поняття “суспільство”.

У різних людей різні уявлення про суспільство. Найчастіше цим терміном позначається визначена сукупність людей, об'єднаних будь-якими інтересами, взаємними симпатіями, способом життя і спільною діяльністю. Соціологія по-своєму підходить до розуміння цієї категорії. Вся історія соціологічної думки є історія пошуків наукових підходів і методів побудови теорії суспільства.

У широкому змісті поняття "суспільство" - характеризує те загальне, що мається в будь-яких соціальних утвореннях. Виходячи з цього, можна дати загальне визначення цієї складної категорії. Суспільство - це сукупність відносин між людьми, яка історично розвивається та складається в процесі їхньої життєдіяльності.

Це універсальне визначення, під яке підходить і навчальна група, і суспільство книголюбів, і суспільство більш високого ступеня складності. Тому соціологічний аналіз суспільства припускає багаторівневий характер. Модель соціальної реальності може бути представлена принаймні на двох рівнях: макро- і мікросоціологічному.

Макросоціологія приділяє основну увагу моделям поведінки, що допомагає зрозуміти сутність будь-якого суспільства. Ці моделі, які можна назвати структурами, включають такі суспільні інститути, як родина, освіта, релігія, а також політичний і економічний лад. На макросоціологічному рівні суспільство розуміється як відносно стійка система соціальних зв'язків і відносин як великих, так і малих груп людей, що визначилася в процесі історичного розвитку людства та підтримується звичаями, традиціями, законами, соціальними інститутами та ґрунтується на визначеному способі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і духовних благ. Мікросоціологічний рівень аналізу являє собою вивчення мікросистем, що складають безпосереднє соціальне оточення людини. Це системи емоційно зафарбованих зв'язків індивіда з іншими людьми. Різні скупчення таких зв'язків утворюють малі групи, члени яких зв'язані один з одним позитивними установками і відділені від інших ворожістю і байдужністю. Дослідники, що працюють на цьому рівні, вважають, що соціальні явища можна зрозуміти лише на основі аналізу тих змістів, що люди додають даним явищам при взаємодії один з одним. Головна тема їхніх досліджень - поведіння індивідів, їхні вчинки, мотиви, значення, що визначають взаємодію між людьми, що у свою чергу впливає на стабільність чи суспільства зміни, що відбуваються в ньому.

У реальному житті "суспільства взагалі" ні, є цілком конкретні суспільства: російське суспільство, американське суспільство і т.п. У цьому випадку поняття "суспільство" використовується у вузькому змісті слова як еквівалент сучасних націй-держав, маючи у виді людське наповнення ("народ") внутрішнього простору в державних кордонах. Поповнюване таким чином суспільство американський соціолог Н.Смелзер визначав як "об'єднання людей, що має визначені географічні

границі, загальну законодавчу систему і визначену національну (соціокультурну) ідентичність".

Для більш повного і глибокого розуміння сутності суспільства на макрорівні можна виділити декілька його відмітних ознак:

1) територія - географічний простір, обкреслений границями, на якому здійснюються взаємодії, складаються соціальні зв'язки і відносини;

2) наявність власної назви та ідентифікації;

3) поповнення переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками;

4) стійкість і здатність відтворювати внутрішні зв'язки і взаємодії;

5) автономність, що виявляється в тім, що воно не є частиною якого-небудь іншого суспільства, а також у здатності створювати необхідні умови для задоволення різноманітних потреб індивідів і надання їм широких можливостей для самоствердження і самореалізації. Життя суспільства регулюється і керується тими соціальними інститутами й організаціями і на підставі тих норм і принципів, що виробляються і створюються усередині самого суспільства;

6) велика інтегруюча сила: суспільство, маючи загальну систему цінностей і норм (культуру), прилучає до цієї системи кожне нове покоління (соціалізує їх), включаючи в сформовану систему соціальних зв'язків і відносин.

2.2 Типологія суспільств

У сучасному світі існують різні типи суспільств, що розрізняються між собою по багатьом параметрам, як явним (мова спілкування, культура, географічне положення, розмір і т.п.), так і прихованим (ступінь соціальної інтеграції, рівень стабільності й ін.).

Наукова класифікація припускає виділення найбільш істотних, типових ознак, що відрізняють одні групи суспільств від інших і об'єднуючих суспільства однієї і тієї ж групи.

У середині XIX вв. К.Маркс запропонував типологію суспільств, у підставу якої були покладені спосіб виробництва матеріальних благ і виробничі відносини - насамперед відносини власності. Він поділив усі суспільства на п'ять основних типів (по типу суспільно-економічних формацій): первіснообщинні, рабовласницькі, феодальні, капіталістичні і комуністичні.

Інша типологія поділяє всі суспільства на прості і складні. Критерієм виступає число рівнів керування і ступінь соціальної диференціації. Просте суспільство - це суспільство, у якому складові частини однорідні, у ньому немає багатих і бідних, керівників і підлеглих, структура і функції тут слабо диференційовані і можуть легко взаємозамінитися. Це, наприклад, первісні племена, що подекуди збереглися дотепер. Складне суспільство - суспільство із сильно диференційованими структурами і функціями, взаємозалежними один від одного, що обумовлює необхідність їхньої координації.

К.Поппер розрізняє два типи суспільств: закриті і відкриті. В основі розходжень між ними лежить ряд факторів, і насамперед відношення соціального контролю і волі індивіда. Для закритого суспільства характерна обмежена мобільність, несприйнятливність до нововведень, традиціоналізм, авторитарна ідеологія, колективізм. До такого типу суспільств К.Поппер відносив Спарту, царську Росію, нацистську Німеччину, Радянський Союз сталінської епохи. Відкрите суспільство характеризується динамічною соціальною структурою, високою мобільністю, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією. Зразками відкритих суспільств К.Поппер вважав древні Афіни і сучасні західні країни.

Стійким і розповсюдженою є розподіл суспільств на традиційні, індустріальні і постіндустріальні, запропонований американським соціологом Д.Беллом на підставі зміни технологічного базису - удосконалювання засобів виробництва і знання.

Традиційне (доіндустріальне) суспільство - суспільство з аграрним укладом, з перевагою натурального господарства, становою ієрархією, малорухомими структурами і заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Тут переважають видобувні види господарської діяльності - землеробство, рибальство, видобуток корисних копалин. Переважна більшість населення (приблизно 90%) зайнято в сільському господарстві. Для цього суспільства характерні ручна праця, украй низькі темпи розвитку виробництва, що може задовольняти потреби людей лише на мінімальному рівні. У доіндустріальному суспільстві основним виробником є не людина, а природа. Поводження індивідів у такому суспільстві регламентується звичаями, нормами, традиціями, що вважаються непорушними, що не допускають навіть думки про їхню зміну.

Індустріальне суспільство – це складне суспільство, із заснованим на промисловості способом господарювання, із гнучкими, динамічними і структурами, що модифікуються, способом соціокультурної регуляції, заснованому на сполученні свободи особистості та інтересів суспільства. Для цих суспільств характерно розвитий поділ праці, масове виробництво товарів, машинізація й автоматизація виробництва, розвиток засобів масової комунікації, урбанізація (відтік населення із сіл у міста) і т.д. В індустріальному суспільстві всі сили спрямовані на промислове виробництво, щоб зробити необхідні суспільству товари. Усього лише 5-10 % населення, що зайняті у сільському господарстві, роблять досить продовольства, щоб прокормити все суспільство. Формування індустріального суспільства пов'язано з утвердженням ринкової економіки і виникненням соціальних груп підприємців (буржуазія) і найманих робітників (пролетаріат).

Постіндустріальне суспільство (іноді його називають інформаційним) - суспільство, розвине на інформаційній основі: видобуток (у традиційних суспільствах) і переробка (в індустріальних суспільствах) продуктів природи змінюються придбанням і переробкою інформації, а також переважним розвитком (замість сільського господарства в традиційних суспільствах і промисловості в індустріальних) сфери послуг. В результаті змінюється структура зайнятості, співвідношення різних професійно-кваліфікаційних груп. Якщо в індустріальному

суспільстві масовий клас складали робітники, то в постіндустріальному – службовці, керівники.

2.3 Соціальна структура суспільства

Складовими елементами суспільства як соціальної системи є соціальні інститути та організації, соціальні спільності і групи, що виробляють визначені соціальні цінності і норми, що складаються з окремих людей, поєднаних соціальними зв'язками і відносинами і виконуючими визначені соціальні ролі. Усі ці елементи пов'язані між собою і складають структуру суспільства.

Соціальна структура - це його внутрішній пристрій, що складається з певним чином розташованих, упорядкованих елементів, тобто індивідів, взаємодіючих між собою, що займають визначені соціальні позиції (статуси) і виконують визначені соціальні функції (ролі) відповідно до діючої системи норм і цінностей. При цьому структура суспільства може розглядатися в різних ракурсах, у залежності від підстави виділення структурних частин (підсистем) суспільства.

Так, важливою підставою для виділення структурних елементів суспільства служать природні фактори, що поділяють людей по статі, віку, расовим ознакам. Тут можна виділити соціально-територіальні спільності (населення міста, регіону і т.п.), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь і т.п.), соціально-етнічні (рід, плем'я, народність, нація). Також суспільство структуроване і по інших параметрах, пов'язаним з вертикальним розшаруванням людей: стосовно власності - на імущих і неімущих, стосовно влади - на керуючих і керованих і т.д.

Кожна особистість займає в суспільстві не одну, а кілька соціальних позицій. Тому неможливо говорити про соціальну структуру в однині. Наприклад, кожен член суспільства повинний мати професію, освіту, місце проживання і т.д. Навіть примітивні племена мають, принаймні, вікову структуру, структуру споріднення, структуру влади.

Соціальна структура виражає об'єктивний розподіл суспільства на класи, групи, шари, указуючи на різне положення людей по відношенню один до одного за численними критеріями.

Соціальні класи - великі групи людей, що розрізняються по їхньому місту в історично визначеній системі суспільного виробництва, по відношенню до засобів виробництва, по ролі в громадській організації праці, а також, по способах одержання і розмірам частки суспільного багатства.

Соціальні групи – це відносно стійкі, історично сформованої спільності людей, що відрізняються по ролі та місту в системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства. Становлення соціальної групи – це тривалий і складний процес її соціального дозрівання, який пов'язан з усвідомленням свого положення, спільності інтересів, цінностей, а також формуванням групової свідомості і норм поведінки. Тобто група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, норми, мети і задачі діяльності.

Соціальні шари - це соціальні спільноти, які виділяються по одному чи декільком близьким ознакам - доходам, престижу, рівню утворення, культури і т.п.

Для соціолога найбільш цікавим і важливим є аналіз взаємного впливу різних елементів соціальної структури. (Наприклад, залежність рівня освіти від матеріального забезпечення).

2.4 Соціальна стратифікація.

Поняття «мобільність» і «маргинальність».

Термін «стратифікація» походить від латинського слова «stratum» - «шар», тобто стратифікація – це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ у силу їхнього положення в соціальній ієрархії.

Можна виділити вертикальний розподіл суспільства і горизонтальний.

Вертикальний розподіл – це розподіл по класах (група, певним чином стосовна до засобів виробництва і характеру присвоєння матеріальних благ). Звичайно соціологи говорять про три основні класи: вищій, середній і нижчий. Приналежність людини до того чи іншого класу залежить від багатьох ознак: рід заняття, джерело і розмір доходу, район проживання, тип житла, освіта і т.д. Горизонтальний розподіл суспільства – це розподіл по стратах (шар, люди з загальною статусною ознакою свого положення, що почувають свою зв'язаність).

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації. Існує два її різновиди: відкрита і закрита. Закрита (жорстка) – припускає дуже жорсткі границі страт, заборони переходу з однієї страти в іншу (наприклад, кастовий лад в Індії, касти в країнах Африки). Відкрита – не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу, заборони змішаних шлюбів, заборони на заняття тією чи іншою професією і т.д.

Соціальна мобільність

Люди знаходяться в постійному русі, а суспільство - у розвитку. Тому одним з важливих механізмів соціальної стратифікації є соціальна мобільність. Вперше теорія соціальної мобільності була розроблена і введена в науковий оборот відомим російським соціологом П.А.Сорокіним.

Соціальна мобільність визначається як зміна індивідом, родиною, соціальною групою місця в соціальній структурі суспільства.

Існують два основних види соціальної мобільності - межпоколінна і внутріпоколінна, і два основних типи - вертикальна і горизонтальна.

Межпоколінна мобільність припускає, що діти досягають більш високої соціальної позиції або опускаються на більш низьку сходинку, чим їхні батьки. (Наприклад, син робітника стає інженером).

Внутріпоколінна мобільність має місце там, де той самий індивід протягом життя кілька разів змінює соціальні позиції. Інакше вона називається соціальною

кар'єрою. (Наприклад, токар стає інженером, потім начальником цеху, директором заводу і т.д.).

Вертикальна мобільність - це переміщення індивідів, соціальних груп з однієї страти (стану, класу, касти) в іншу, при якому істотно змінюється їхній соціальний стан. Якщо при цьому відбувається підйом по соціальним сходам, має місце висхідна мобільність, якщо ж соціальний спуск, ковзання вниз - спадна мобільність. (Підвищення в посаді - приклад висхідної, а розжалування - спадної мобільності).

Горизонтальна мобільність - перехід індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що знаходиться на тій же рівні. (Прикладом може бути перехід з однієї професії в іншу, при якому не відбувається істотна зміна соціального стану).

Різновидом горизонтальної мобільності служить географічна мобільність. Мається на увазі просте переміщення з одного місця в інше при збереженні колишнього статусу. Однак якщо до зміни місця додається зміна статусу, то географічна мобільність перетворюється в міграцію. Міграція - зміна місця проживання, переміщення людей на іншу територію (регіон, місто, країна) зі зміною їхнього соціального статусу. Якщо сільський житель приїхав у місто для того, щоб відвідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне місце проживання і знайшов у ньому роботу, то це міграція.

Крім того, розрізняють індивідуальну і групову мобільність. Групова мобільність відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується суспільна значимість цілого класу, стану, касти, рангу, категорії. Індивідуальна мобільність має місце тоді, коли переміщення вниз, нагору чи по горизонталі відбувається в окремої людини незалежно від інших.

Маргінальність

У перехідні періоди в зв'язку з ростом соціальної мобільності особливу гостроту здобуває проблема маргінальності.

Маргінальність — це стан особистості, що знаходиться на грані різних культур. Це стан тих, хто відірвався від своєї страти, але не адаптувався ще до нової, не прийняв її цінностей, норм. Типовим прикладом є стан тих, хто переїжджає з села в місто, змінює професію, включається в управлінські структури. Вони вже живуть в нових умовах, зазнають впливу від інших факторів, нової професії, міського способу життя, але вони не відразу стають городянами, професіоналами, керівниками. Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища породжують внутрішню напруженість, стресові стани. У зв'язку з цим поводження маргинала відрізняється нестійкістю, крайніми проявами. Маргінальним може бути і все суспільство, якщо швидко здійснюється перехід до нових соціальних умов його розвитку, руйнуються його устої, але ще продовжують діяти старі стереотипи, цінності свідомості, старі норми поведінки.